

Vernieuwingen in het arbeidsbestel in een tijd van economische stagnatie

DRS. H. A. VAN STIPHOUT*

Het arbeidsbestel staat onder druk. Structurele economische ontwikkelingen lijken het realiseren van volledige en volwaardige werkgelegenheid steeds onbereikbaar te maken; daarnaast zijn er culturele ontwikkelingen die leiden tot veranderingen in de gangbare opvattingen over betaalde arbeid, inkomensverwerving en ontplooiingsmogelijkheden. De verschillen tussen het heersende normen- en waardenpatroon ten aanzien van arbeid en de feitelijke verwezenlijking van verwachtingen binnen het bestaande arbeidsbestel vormen een bron van aanzienlijke maatschappelijke spanningen. De auteur gaat in dit artikel in op een aantal in de samenleving naar voren gekomen denkbeelden die zouden kunnen leiden tot vernieuwing van het arbeidsbestel. Hij besteedt met name aandacht aan mogelijkheden om werkgelegenheid te creëren door middel van een consumptiebeleid, aan herverdeling van arbeid en aan mogelijkheden om inkomensgaranties te verstrekken die verder gaan dan in het huidige sociale-zekerheidsstelsel gebruikelijk is.

Inleiding

De economische stagnatie in de westerse wereld gaat in verschillende landen — waaronder ons land — gepaard met een gelijktijdige sterke groei van het arbeidsaanbod. Deze groei heeft vooral demografische oorzaken, maar ook sociaal-culturele factoren spelen een rol, met name de emancipatie van de vrouw. Van de trendmatige groei van het arbeidsaanbod tussen 1980-1990 van 630.000 mensjaren komen er 515.000 voor rekening van de natuurlijke aanwas en 115.000 voor rekening van de gestegen deelneming van gehuwde vrouwen. Laatstgenoemd CPB-cijfer is aanzienlijk lager dan de raming van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat de toename van de deelneming van de gehuwde vrouw op de arbeidsmarkt op 200.000 tot 270.000 mensjaren schat 1).

De schaarbeweging van verminderende vraag naar arbeid en groeiend aanbod heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van een grote variëteit aan denkbeelden aangaande de mogelijke betekenis van arbeid in de samenleving van de toekomst. Onder druk van de werkloosheidsproblemen zijn de vruchten van het denken over maatschappelijke vernieuwing echter opgeborgen in het vrieshuis van de economische recessie. Het lijkt wel alsof opties omtrent vernieuwing van arbeidsbestel en maatschappij irrelevant voor de huidige problemen worden geacht. Voor het arbeidsbestel betekenisvolle denkbeelden hebben betrekking op een drietal aspecten van het bestel, t.w. de aspiraties ten aanzien van de consumptie, de aanspraken op betaald werk en de aanspraken op inkomensgaranties.

Consumptieve aspiraties worden nogal eens gekritiseerd als een krampachtig streven naar steeds méér met verwaarlozing van „authentieke behoeften”, veronachtzaming van schaarste aan grondstoffen en milieu-goederen. Voorts wordt wel een ethische aversie tegen overdaad en een neiging tot ascese, althans een minder op demonstratieve consumptie gerichte leefwijze, voelbaar.

Toenemende aanspraken op betaald werk vinden hun grond in het verschijnsel dat de opbrengsten van het productiesysteem grotendeels toevallen aan degenen die bij uitstek geschikt zijn voor betaald werk. Dat zijn mensen die perma-

nent beschikbaar zijn voor het verrichten van een volledige dagtaak, die een toereikende opleiding genoten hebben en die zich identificeren met heersende normen. Betaald werk heeft bovendien niet-materiële opbrengsten, zoals sociale relaties en loopbaanperspectieven, waardoor naast economische ook sociale motieven een rol spelen om betaald werk te gaan zoeken. Als sociale institutie is betaald werk dominant geworden. Het verrichten van betaald werk is een vanzelfsprekende ambitie van mensen; met name huishoudelijk en verzorgend werk zijn in aanzien gedaald.

Aanspraken op inkomensgaranties vinden hun oorsprong in de gedachte dat het voorzien in het primaire levensonderhoud niet al te zeer afhankelijk mag zijn van de mogelijkheid zelf een arbeidsinkomen te verdienen. Auteurs die deze gedachte hebben uitgedragen, ontkennen overigens geenszins de betekenis en de noodzaak van financiële prikkels in onze maatschappij; zij beogen slechts door een geringere afhankelijkheid van het arbeidsinkomen creatieve mogelijkheden van mensen aan te spreken 2).

In zekere zin vormt de tendens naar inkomensgaranties de pendant van de tendens tot nieuwe claims op betaald werk. Het bestaan van beide tendensen wijst op ambivalentie in het geïnstitutionaliseerde arbeidsleven. Een geslaagd arbeidsleven versterkt de persoonlijke identiteit; het onder de norm blijven in een systeem van wedijver verzwakt die identiteit en de betrokkenheid op de maatschappij. Door spanning

* De auteur is lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeerbeleid (WRR) te Den Haag en was voorzitter van de projectgroep die het WRR-rapport *Vernieuwingen in het arbeidsstelsel* heeft opgesteld.

1) Centraal Planbureau, *De Nederlandse economie in 1985*, Den Haag, 1981; Sociaal en Cultureel Planbureau, *Ontwikkeling emancipatorische tendenties*, pre-advies aan de WRR, Den Haag, 1981, blz. 19.

2) R. T. Theobald, *Gewaarborgd inkomen in een vrije maatschappij*, Werkgroep 2000, Hilversum/Antwerpen, 1967; J. P. Kuiper, *Denk-oefeningen omtrent arbeid en inkomen*, in: *Anders met arbeid*, SMO, 1978.

tussen de algemene normen en waarden met betrekking tot arbeid en de feitelijke verwachtingen die mensen ervan hebben, bestaat er een aanzienlijk conflictpotentieel in de industriële maatschappij. In de „objectieve werkelijkheid” van het sociale systeem is het prestatieprincipe sterk geprofileerd, maar in de „subjectieve levenssituatie” doen zich allerlei reactiepatronen voor (apathie, opportunistische aanpassing, ideologisch verzet) die erop wijzen dat een mens die de norm niet haalt zijn gevoel van eigenwaarde en zelfrespect wil behouden door zich minder met het systeem te identificeren 3).

De drie hier aangegeven aspecten zijn niet een willekeurige selectie van spanningshaarden in de maatschappij. Ook in andere opzichten zijn er spanningen, zoals b.v. het verzet tegen de medicalisering van de maatschappij of de kritiek op de „ontscholing” in het onderwijs. Vanuit het oogpunt van geïnstitutionaliseerd gedrag is de samenleving te zien als een veld vol latente spanningen. Consumptieve aanspraken en aanspraken op arbeid en inkomensgarantie hebben een manifester karakter gekregen. Dat maakt deze aspecten relevant voor de mogelijke oplossing van structurele problemen als dat van de werkloosheid.

In deze beschouwing zal worden nagegaan of structurele ontwikkelingen met betrekking tot de werkloosheid enerzijds en de mogelijkheden voor het realiseren van vernieuwende ideeën met betrekking tot consumptie, betaald werk en inkomensgaranties anderzijds met elkaar in overeenstemming kunnen worden gebracht. Kort gezegd beschouwen we het werkgelegenheidsbeleid in het spanningsveld van „structuur” en „cultuur”.

Werkgelegenheidscreatie en consumptie

In een bestel waarin betaalde arbeid centraal staat en waarin ideeën als een gegarandeerd basisinkomen, verzorgingsloon, herverdeling van arbeid door educatief verlof enz. — alle modaliteiten die een beroep doen op de bereidheid om meer inkomensoverdrachten tot stand te brengen — op principiële bezwaren stuiten, zal de hoogste prioriteit dienen te liggen bij het scheppen van arbeidsplaatsen en het maximaliseren van de werkgelegenheid. Dat veronderstelt dat er mogelijkheden zijn om zoveel arbeidsplaatsen te genereren dat in het lopende decennium een extra arbeidsaanbod van ca. een half miljoen mensjaren kan worden geplaatst. De beoordeling van deze mogelijkheden loopt nogal uiteen.

In *De Nederlandse economie in 1985* gaat het CPB uit van een werkloosheid in 1985 van 500.000 als basisprojectie. Daarnaast worden drie beleidsscenario's ontwikkeld die verschillende combinaties van de volgende beleidsmaatregelen behelzen: loonmatiging, loonkostenmatiging door vermindering van de werkgeverspremies, verlaging van de loon- en inkomstenbelasting, loonmatiging in de kwartaire sector, matiging van de inkomensoverdrachten, matiging van de materiële overheidsconsumptie en gerichte investeringsstimulering. De drie beleidsscenario's zouden ieder voor zich de werkloosheid in 1985 t.o.v. de basisprojectie kunnen doen dalen met 55 à 60.000 mensjaren. Aanvullend beleid in de sfeer van de woningbouw en de kwartaire sector zou de werkloosheid nog eens met 45.000 manjaren doen verminderen. De ruimte voor het aanvullend beleid wordt in de opvattingen van het CPB begrensd door de omvang van het financieringstekort — waarvoor als randvoorwaarde voor 1985 4,5% van het nationaal inkomen wordt aangehouden. Een gewichtig punt bij de werkgelegenheidsprojecties is de gerichte investeringsstimulering. In de scenario's van het Planbureau worden hiervoor bedragen genoemd oplopend tot f. 1,25 mrd. in 1985 (in lopende prijzen van 1985). Als gevolg daarvan zou in 1982 de werkloosheid dalen met 2.000 mensjaren en in 1985 met 15.000 mensjaren 4).

Veel pretentieuzer in dit opzicht zijn de beschouwingen van de WRR. Een toereikende bestrijding van de werkloosheid vergt immers een werkgelegenheidscreatie van 1% per

jaar, dus een jaarlijkse netto creatie van 40.000 mensjaren; de daarmee corresponderende groei van de toegevoegde waarde zou ca. 4% zijn. Om deze doelstelling te bereiken zou een intensief industriebeleid nodig zijn. De WRR stelt een tweesporenbeleid voor dat specifiek gericht beleid en generiek beleid combineert. In het rapport *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* is een gericht initieel beleidsprogramma aangegeven in de orde van grootte van f. 4 mrd. (prijzen 1980) per jaar, dat samen met het generieke beleid zou moeten leiden tot uitbreiding van de werkgelegenheid met 200.000 mensjaren in de totale bedrijvensector in een periode van vijf jaar. Wel zij hierbij vermeld dat zulks slechts geldt onder een aantal strikte voorwaarden, die voor een deel ook buiten de invloedssfeer van de overheid liggen, zoals de ontwikkeling van de vraag of het gedrag van andere actoren m.b.t. bij voorbeeld innovatie, werking van de arbeidsmarkt, kostenvermindering en kwaliteit van management.

Een toekomstige industriepolitiek is op deze wijze verbonden geraakt met een uiterst ambitieuze taakstelling m.b.t. de werkgelegenheid, die medio 1980 bij het verschijnen van het rapport *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* een eufore „jongens-van-Jan-de-Witt-stemming” deed ontstaan. Wat de werkgelegenheid aangaat was daar weinig reden voor. Immers, in het ondernemerskamp waren voordien al toekomstoriëntaties opgesteld waarbij de werkgelegenheid niet voorop stond. Het is ook de vraag of het wel verantwoord is de werkgelegenheidsverwachtingen zo sterk te accentueren. In het rapport van de FME en de AWV van najaar 1979 wordt een duidelijke beleidskeuze voor de industrie gedaan 5). Daarin wordt voor de industrie voorrang gegeven aan de taken van inkomensgenerering en exportverbetering. Ook wordt duidelijk gewezen op de verantwoordelijkheid van de overheid voor de werkgelegenheid in de marktsector en die in de industrie in het bijzonder. Een goed renderende marktsector kan het de overheid mogelijk maken in de kwartaire sector een toereikende werkgelegenheidsbeleid te voeren.

Hoe moeten we deze keuze waarderen nu momenteel in het overheidsbeleid ook aan de marktsector zo'n duidelijke functie bij het scheppen van werkgelegenheid wordt toegedacht? In de reactie op het WRR-rapport van de commissie Wagner (*Naar een nieuw industrieel elan*) wordt in het geheel niet over de werkgelegenheidsaspecten in kwantitatieve zin gesproken. Het is de vraag of het überhaupt mogelijk is een industriepolitiek te voeren die erop is gericht een grotere arbeidsintensiteit te bereiken dan op grond van de internationale economische en technische ontwikkeling gedicteerd wordt. De volgende argumenten ondersteunen een ontkennend antwoord op deze vraag:

— de mogelijkheden om door middel van produktdifferentiatie onze marktpositie te verbeteren zijn beperkt, met name in de „equipment”-sector. Empirische studies hebben juist aangetoond dat in dit opzicht de kleine thuismarkt van ons land een nadeel is. Het blijkt dat vooral grote landen comparatieve voordelen hebben in produkten die zich lenen voor differentiatie. Dergelijke produkten kunnen eerst ontwikkeld worden voor de grote binnenlandse markt. Mennes wijst erop dat kleinere landen vanwege de relatief kleine thuismarkt veel minder mogelijkheden hebben om produkten te ontwikkelen. In het algemeen geldt dat kleine open economieën, zoals België en Nederland geen comparatieve voordelen hebben in sectoren die worden gekenmerkt door een hoge mate van produktdifferentiatie, maar wel in halffabrikaten 6);

3) Deze gedachte wordt uitgewerkt door H. Klages in *Die unruhige Gesellschaft*, München, 1976.

4) CPB, *De Nederlandse economie in 1985*, blz. 151-168.

5) FME en AWV, *Welvaart en werkgelegenheid*, 1979.

6) L. B. M. Mennes, *Industriebeleid en internationale concurrentiepositie*, ESB, 10 september 1980, blz. 1010-1012.

- voorts geldt dat Nederland als kleine open economie méér nog dan soortgelijke landen participeert in de internationale handel. De totale uitvoer in procenten van het bruto binnenlands produkt t.o.v. het inkomen per hoofd van de bevolking ligt 50% boven het gemiddelde voor kleine industrielanden. Ook de waarde van de primaire uitvoer t.o.v. de uitvoer van industriële produkten per hoofd is voor Nederland ongeveer het dubbele van wat zou overeenkomen met het normale patroon voor de betreffende groep van landen. De uitvoer van industriële produkten in procenten van het bruto binnenlands produkt en het inkomen per hoofd van de bevolking ligt voor Nederland, maar ook voor België, 10 à 15% boven het normale patroon 7).
- Nederland heeft weliswaar enkele sterke kanten. Het specialisatiepatroon is echter zodanig dat de industriële export geen optimale bijdrage kan leveren aan verbetering van de werkgelegenheid. De comparatieve voordelen van Nederland liggen in die sectoren waarin veel gebruik kan worden gemaakt van natuurlijke hulpbronnen. Op grond hiervan wijzen Koekkoek, Kol en Mennes erop dat de Nederlandse industrie concurrerende is naarmate ze minder arbeidsintensief is 8).

Het is in dit licht verklaarbaar dat de kapitaalintensieve industrie zich terughoudend opstelt ten opzichte van een dergelijke politiek. Uit het oogpunt van een goed werkgelegenheidsbeleid is het nuttig om de economische bedrijvigheid te onderscheiden in een deel dat internationaal geïntegreerd is en een deel dat voornamelijk voor de binnenlandse markt produceert. Dit onderscheid is eerder in SER-verband gemaakt zonder daarbij uitsluitend de werkgelegenheidsproblemen op het oog te hebben 9). Door dit onderscheid te hanteren kunnen de mogelijkheden van de overheid om werkgelegenheidsdoelstellingen te realiseren, worden gerelativeerd; te veel pretenties ten aanzien van de internationaal geïntegreerde industrieën wordt zo voorkomen. De aandacht kan geconcentreerd worden op de binnenlandse bedrijvigheid. Niet alleen ligt beïnvloeding van de produktiekant hier binnen het bereik van de overheid, maar ook de consumptieve ontwikkeling zou voorwerp van beleid kunnen worden.

Recente analyses van Van Ours hebben aangetoond dat juist door autonome ontwikkelingen in de consumptie de werkgelegenheid aanzienlijk vermindert 10). De verschuiving in de verdeling van de binnenlandse consumptieve vraag over sectoren bestaat uit twee componenten: de verschuiving in de consumptieve vraag over sectoren (structuureffecten) en de verschuiving in de verhouding tussen binnenlandse produktie en import per sector (marktaandeel-effecten). In de periode 1970-1975 is in totaal f. 2,7 mrd. (in prijzen van 1975) aan consumptieve bestedingen naar het buitenland gegaan, hetgeen een produktiedaling van f. 5,1 mrd. tot gevolg had. De veranderingen in de werkgelegenheid zijn samengevat in tabel 1.

Tabel 1. Veranderingen in de werkgelegenheid ten gevolge van wijzigingen in de consumptieve vraag, 1970-1975 (in manjaren)

	Marktaandeel-effect	Structuur-effect	Totaal
1. Primaire sector	- 5.250	- 1.630	- 6.880
2. Voeding en genot	- 3.810	- 850	- 4.660
3. Gevoelige sector	- 27.600	- 23.810	- 51.410
4. Intermediaire sector	- 2.140	- 670	- 2.810
5. Kapitaalgoederensector	- 6.140	1.050	- 5.090
6. Overige nijverheid	- 960	- 5.160	- 6.120
7. Commerciële diensten	- 7.960	- 10.620	- 18.580
8. Overige diensten	- 740	54.850	54.110
Totaal	- 54.600	13.160	- 41.440

Bron: WRR, *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, Den Haag, 1981, blz. 269.

Wat de marktaandeel-effecten betreft, valt het op dat de helft van het werkgelegenheidsverlies afkomstig is uit de gevoelige sector (textiel, kleding, leder en schoenen). De positieve gevolgen van de structuurverschuivingen zijn duidelijk een saldo van de werkgelegenheidscreatie in de kwartaire sector (overige diensten) en verlies in de meeste andere sectoren.

In het WRR-rapport *Vernieuwingen in het arbeidsbestel* zijn enige simulaties uitgevoerd om de sturingsmogelijkheden van het consumptiebeleid van de overheid te bepalen bij het leiden van de bestedingen naar arbeidsintensiever aanbod 11). Dit is gebeurd voor volkshuisvesting en verkeer en vervoer d.m.v. instrumenten als huurbeleid (w.o. huurharmonisatie), tarievenpolitiek en overheidsbestedingen ten behoeve van infrastructuur. Met behulp van een econometrisch model zijn berekeningen uitgevoerd om inzicht te krijgen in de werkgelegenheidsconsequenties.

De voorgestelde verhoging van de consumptie van woon-diensten blijkt, indien geïnvesteerd in de bouwnijverheid, een werkgelegenheid te genereren van ca. 10.000 mensjaren. T.a.v. verkeer en vervoer blijkt dat de werkgelegenheid die jaarlijks wordt gecreëerd in de exploitatiesfeer van het openbaar vervoer, voor een deel ten koste gaat van werkgelegenheid in andere sectoren. Per saldo ontstaat echter ook een werkgelegenheid van ongeveer 10.000 mensjaren. Voor het toerisme zijn schattingen gemaakt — zonder modelberekeningen omdat voor deze sector nog geen beleidsinstrumenten voorhanden zijn — van enkele tienduizenden arbeidsplaatsen.

Consumptiebeleid is als beleidsinstrumentarium eigenlijk niet nieuw. Als doelstelling binnen het kader van een werkgelegenheidsbeleid is het een nouveauté. De legitimering daarvan lijkt problemen te kunnen geven. Binnen het beperkte assortiment van mogelijkheden om netto werkgelegenheid te scheppen is het consumptiebeleid een optie die in ieder geval voor volkshuisvesting en verkeer en vervoer onmiddellijk effect kan sorteren. De inschikkelijkheid die van de consument wordt gevraagd is betrekkelijk gering in vergelijking met het te bereiken werkgelegenheidseffect. Het gaat hier om een uitgavenprogramma van f. 4 mrd. op een totaal aan consumptieve bestedingen van f. 200 mrd. In wezen gaat het om een herallocatie van bestedingen zonder dat de kwaliteit van het goed of de dienstverlening hoeft te worden aangetast — al blijven verschillen in appreciatie door de consument natuurlijk mogelijk 12). Behalve vanwege effecten op de korte termijn kan een consumptiebeleid nuttig en zelfs noodzakelijk zijn voor het ten volle benutten van de arbeidspotenties van de bevolking. Op gebieden als verkeer en vervoer, toerisme kan een infrastructuur worden gebouwd die op lange termijn toereikend is om een land als Nederland met een hoge dichtheid aan activiteiten te laten functioneren onder condities van zo niet schaarse, dan toch in ieder geval dure energie. Consumptiebeleid om wille van de werkgelegenheid vraagt geen nieuwe materiële offers. Het zoekt aansluiting bij een maatschappelijke ontwikkeling

7) L. B. M. Mennes, Sectorstructuur en handelsbeleid, in: *Exportbeleid en sectorstructuurbeleid*, WRR-serie Voorstudies en achtergronden, Den Haag, 1980, blz. 87-120.

8) K. A. Koekkoek, J. Kol en L. B. M. Mennes, De Nederlandse industrie: concurrentievermogen, comparatieve voordelen en goedereinstelling van de internationale handel (II), *ESB*, 26 augustus 1978.

9) *SER-rapport van de commissie van economische deskundigen*, 1978, no. 9.

10) J. C. van Ours, Ontwikkelingen in het consumptiepatroon, in: J. C. van Ours, G. Hupkes, D. Hamersma en P. H. Admiraal, *Consumptiebeleid voor de werkgelegenheid*, WRR-serie Voorstudies en achtergronden, Den Haag, 1982 (verschijnt eind april 1982).

11) WRR, *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, Den Haag, 1981, blz. 330.

12) Idem, blz. 330.

waarbij consumptie niet langer het enige doel is van de productie in een tijd waarin arbeid voor het individu in veel meer behoeften voorziet dan enkel in die van inkomensverwerving.

Aanspraken op betaalde arbeid en herverdeling van arbeid

Aanspraken op betaalde arbeid hangen nauw samen met de roep om herverdeling van arbeid. Beide wensen worden vooral geuit in kringen van vrouwenemancipatie. De Emancipatiecommissie heeft enkele jaren geleden een scenario gelanceerd voor het realiseren van een werkweek van 25 uur in een periode van 25 jaar. Het gaat hierbij om een aanzienlijke arbeidstijdverkortening in vergelijking met de huidige ca. 40 uur. De opzet van dit plan is om de gehele recruiteringsbevolking aan betaald werk te doen deelnemen — zowel mannen als vrouwen; partners dienen de andere taken (huishoudelijke en verzorgende taken en vrijwilligerswerk) eveneens gelijkelijk te verdelen 13).

Er zijn nog vele andere vormen van herverdeling van arbeid te onderscheiden, waaronder beperking van het aanbod, deeltijd, educatief verlof, baandelings („job-sharing”) enz. Het scenario van de Emancipatiecommissie is echter van wezenlijke betekenis omdat betaald werk centraal wordt gesteld en economische onafhankelijkheid van personen op deze wijze wordt verworven — anders dan bij verdergaande inkomensgaranties. Ook bij herverdeling van arbeid moet de vraag worden beantwoord of structurele ontwikkelingen dit denkbeeld in gunstige of ongunstige zin zullen conditioneren.

In de eerste versie van het Werkgelegenheidsplan wordt herverdeling van bestaand werk als noodzakelijk aange-merkt, omdat een beleid gericht op herstel van werkgelegenheid de werkloosheid op korte of middellange termijn niet tot aanvaardbare proporties zal kunnen terugbrengen 14). Het beleid dat wordt voorgesteld is overigens overwegend gericht op het tot stand brengen van deeltijdbanen en op het ontwikkelen van herverdelingsplannen per bedrijf, bedrijfstak of instelling. Herverdeling van arbeid als noodoplossing (Werkgelegenheidsplan) is nog iets anders dan het streven naar herverdeling ten einde de deelneming aan betaalde arbeid zo algemeen mogelijk te maken (scenario van de Emancipatiecommissie).

De ontwikkeling van herverdeling als een enigermate utopisch station aan het eind van een lange weg tot herverdeling als noodzakelijk middel om werkloosheid te bestrijden, heeft zich in een luttel aantal jaren voltrokken. Toch wordt in ons land nog niet onverkort geopteerd voor algemene arbeidstijdverkortening ten einde de herverdeling van arbeid in alle sectoren van de economie van de grond te krijgen. Afhankelijk van het tijdstip en het tempo van economisch herstel, alsook afhankelijk van de bereidheid in de beleidssfeer om de mogelijkheden tot werkgelegenheidscreatie tot het uiterste te benutten, zal de druk om tot arbeidstijdverkortening over te gaan meer of minder sterk worden. Voorwaarden voor het succesvol doorvoeren van arbeidstijdverkortening uit het oogpunt van werkloosheidsbestrijding zijn in de huidige situatie: geen toename van de loonsom en handhaving van de bedrijfstijd. Merkwaardigerwijs tonen diverse onderzoeken aan dat reductie van een evenredig deel van het loon bij korter werken bij een derde van de helft van het (overheids)personeel niet van de hand wordt gewezen 15). Wellicht zijn dergelijke opinies slechts van relatieve betekenis. Beslissend is veeleer of een concreet matigingsvoorstel aanvaardbaar is en niet wordt gezien als een precedent in het prijsgeven van verworvenheden, zoals wel het geval is met het ziektegeld.

Berekeningen van het CPB indiceren dat bij algemene arbeidstijdverkortening van 2½% per jaar gedurende vijf jaar onder genoemde voorwaarden een werkgelegenheidstoename van 330.000 arbeidsplaatsen mogelijk is. Daarbij zou het aantal werklozen met 220.000 dalen, bij een vermindering van het reëel beschikbaar loon met 0,9% per jaar 16).

Een selectieve toepassing lijkt overigens meer voor de hand te liggen. Vooral in de weinig kapitaalintensieve sectoren hoeft arbeidstijdverkortening niet kostbaar te zijn, aangezien daar nauwelijks verhoging van de kapitaalkosten zal optreden. In de kwartaire sector liggen derhalve goede kansen voor het doorvoeren van arbeidstijdverkortening, zowel vanwege de werkgelegenheidseffecten als vanwege de geringe kans op grote arbeidsconflicten om dit punt. In de kwartaire sector zal de behoefte om het voorzieningenniveau te handhaven er waarschijnlijk ook toe bijdragen dat de vrijkomende arbeidsplaatsen inderdaad worden opgevuld. De overheid heeft hierop zelf de grootste invloed. Door een arbeidstijdverkortening in de kwartaire sector kan een aanzienlijk aantal arbeidsplaatsen worden gecreëerd: voor ca. 115.000 personen bij een werkweek van 35 uur 17). Een begin in de kwartaire sector ligt mede voor de hand omdat daarmee de vraag naar arbeid meer in evenwicht komt met de kwalificaties van het arbeidsaanbod.

De hier aangeduide verwachtingen zijn wellicht plausibel, maar het is een illusie te geloven dat arbeidstijdverkortening de minst probleemloze oplossing voor de werkloosheid is. De inkomensvermindering en de veronachtzaming van de betekenis van met name verzorgend werk in gezinnen heeft negatieve gevolgen voor een evenwichtige ontwikkeling van de maatschappij, doordat de tendens tot dominantie van betaald werk onbedoeld wordt versterkt.

Inkomensgaranties

Algemeen basisinkomen

Van de mogelijke vormen van inkomensgaranties die verder gaan dan wij in ons sociale-zekerheidsbestel kennen, vormt het algemeen basisinkomen (ABI) wel het meest vergaande concept. Als het doel van een ABI is de keuze ten aanzien van de combinaties van betaald en onbetaald werk te veruimen, dient dit inkomen niet zo hoog te zijn dat de bereidheid tot verrichten van betaald werk afneemt, maar het mag ook niet zo laag zijn dat het huidige gedragspatroon er niet door beïnvloed zou worden. Het gaat hierbij overigens niet alleen om gedragingen van individuen, maar ook om keuzen die samen met partners of anderszins in groepsverband plaats kunnen vinden.

Een ABI van f. 5.000 bij gelijktijdige verhoging van de belastingvrije voet tot dit bedrag (in prijzen van 1980) zou aan genoemde eisen kunnen voldoen; wanneer alle Nederlanders tussen 24 en 65 jaar uitkeringsgerechtigd worden, zou hiermee een bedrag gemoeid zijn van f. 36 mrd., dat in eerste aanleg gefinancierd zou moeten worden door gelijktijdige verhoging van de loon- en inkomstenbelasting 18). Deze zou f. 25 mrd. extra moeten opbrengen (op de kosten van het programma voor het ABI kunnen nl. de meeropbrengst van f. 4 mrd. aan premies volksverzekeringen en f. 7 mrd. aan loon- en inkomstenbelasting in mindering worden gebracht). Een en ander zou een verhoging van het schijfentarief van 19 procentpunten vergen.

13) Emancipatiecommissie, *Advies arbeid*, Rijswijk, 1980.

14) *Nederlandse Staatscourant*, 2 maart 1982.

15) Rijkpsychologische Dienst, Emancipatie in de departementale werksituatie, *Kwartalschrift*, jg. 2, nr. 2, 1980, blz. 30, A. Smirzai, Matigingsbereidheid en het dilemma der gevangenen, *ESB*, 23 september, 1981.

16) SER, *Advies sociaal-economisch beleid op middellange termijn*, 1981, no. 7.

17) *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, blz. 59; zie ook SCP, *Planvorming kwartaire sector*, blz. 25.

18) *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, blz. 245-250.

Ter illustratie van de fiscale omvang van deze operatie zij erop gewezen dat de totale opbrengst van de loon- en inkomstenbelasting over 1980 ca. f. 40 mrd. bedroeg. Het spreekt vanzelf dat een verandering in de economische orde van deze omvang vergaande economische, sociale en culturele repercussies zou hebben. Modelberekeningen hebben aangetoond dat vooral het volume van de bruto investeringen ernstig zou dalen (afhankelijk van de veroorzaakte vermindering van het arbeidsaanbod nl. 27 tot 30%) en voorts dat een sterke opwaartse druk zou ontstaan op de loonsom van werknemers in bedrijven (ca. 12%). Invoering van het ABI kan gedacht worden te leiden tot een daling van het arbeidsaanbod (gesteld is 250.000 mensjaren). Het werkloosheidspercentage zou daardoor dalen met ca. 3 procentpunt, zij het dat door de vermindering van het activiteitsniveau in de bedrijvensector de omvang van de werkloosheidsvermindering minder groot is dan de initiële arbeidsaanbodreductie. Interessant is overigens dat een groot aantal van de negatieve macro-economische effecten die door de invoering van een ABI zouden worden teweeggebracht, wordt veroorzaakt doordat de toegenomen belasting- en premiedruk wordt afgewenteld. Zonder afwenteling zouden b.v. de bruto investeringen niet met 30% maar met 10% dalen; de werkloosheidsvermindering zou dan evenredig zijn met de vermindering van het arbeidsaanbod 19).

Een ander soort effecten ligt in de sfeer van de inkomensverdeling. Invoering van een ABI zou een aanzienlijke nivellering veroorzaken; bij gehuwde werknemers eindigt de inkomensvermindering pas op het niveau iets boven twee maal modaal. Bij ongehuwde werknemers wordt de gehele stratificatie verlaagd tot zelfs de minimuminkomens toe. Alleenstaanden verkeren onder een regiem van ABI in een erg ongunstige positie, omdat zij anders dan gehuwden slechts één basisinkomen ontvangen en wel met het hogere belastingtarief worden aangeslagen; de gehuwde zonder eigen inkomen krijgt onder het ABI een belastingvrij inkomen van vijfduizend gulden, waardoor het gemiddeld gezinsinkomen tot boven twee maal modaal een stijging ondergaat (zie tabel 2) 20).

Tabel 2. Wijzigingen in netto inkomen van gehuwde werknemers na invoering van een basisinkomen, in gld. van 1979

Bruto loonniveau	Minimum	Modaal	2 × modaal	4 × modaal
Bruto loon	22.736	31.500	63.000	126.000
Netto arbeidsinkomen	21.147	26.955	45.730	70.091
Wijziging in netto inkomen na invoering van het algemeen basisinkomen	+ 6.139	+ 4.627	+ 1.442	- 13.941

Bron: WRR, *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, blz. 250.

Voorts geldt dat de negatieve economische effecten erg gevoelig zijn voor de omvang van de veranderingen in het arbeidsaanbod. Weliswaar vermindert de werkloosheid ten gevolge van inkrimping van het arbeidsaanbod, maar tegelijkertijd zal de terugtrekking van arbeidsaanbod problemen veroorzaken. Sociale spanningen die inherent zijn aan een maatschappij met een grote collectieve sector en omvangrijke inkomensoverdrachten zullen na invoering van een ABI manifesteren worden. Daartegenover staat dat een grotere sociaal-culturele verscheidenheid in het ontwikkelen van initiatieven mag worden verwacht.

De verzorgingsstaat lijkt echter het gelag te gaan betalen. Zelfs een langzame, tien à vijftien jaar durende, ontwikkeling in de richting van een ABI lijkt niet wel mogelijk zonder dat gelden onttrokken zullen worden aan de huidige publieke bestedingen. Een relatieve uitbreiding van de publieke sector ligt in de huidige situatie immers niet voor de hand. Een hoge economische groei zou zulks wel mogelijk maken, maar het is zeer de vraag of dat dan ook werkelijk zal gebeuren. Inkrimping van de bestaande publieke bestedingen ten

gunste van een ABI zal zeer waarschijnlijk de invloed van de overheid op de omvang en de kwaliteit van collectieve voorzieningen als onderwijs, cultuur, sociale dienstverlening, aanzienlijk doen verminderen. Daarmee zou de verzorgingsmaatschappij als een door het aanbod beheerste samenleving plaatsmaken voor een liberaler ordeconcept waarin de particuliere bestedingen der burgers het aanbod sturen. Dit zou een achteruitgang zijn, omdat immers die bestedingen in een andere richting zullen gaan en een bepaald aanbod van onderwijs, cultuur, wetenschap, niet tot stand zal komen.

De kansen op een ontwikkeling naar een maatschappij met een ABI lijken niet gunstig — ondanks dat in de publieke opinie dit denkbeeld een zeker krediet heeft. Het concept is echter op z'n zachtst gezegd controversieel. Waar het negatieve oordeel in de publieke opinie overheerst, wijst dit toch ook op een zekere paradox. Het ABI zal immers het verband tussen arbeidsprestatie en inkomen (ten behoeve van het primaire levensonderhoud) zwakker maken. Onze maatschappij is eigenlijk al een heel eind op weg in die richting; objectsubsidies worden b.v. volledig genoten ongeacht de inkomenspositie van de betreffende burgers. Voorts bestaat voor een groot bestand van uitkeringsgerechtigden feitelijk geen werkplicht meer. De onbenutte arbeidscapaciteit van WAO-ers en AAW-ers, de verdiscontering van de werkloosheid bij het vaststellen van de invalideringsgraad wijzen hierop 21). Ook het bijstandsbeleid zwakt de werkplicht sterk af voor gezinnen met één ouder. Een ABI zou een legitimering kunnen geven voor wat momenteel deels uit onmacht (gebrek aan werkgelegenheid) en deels uit rechtvaardigheid (verzorging van kinderen) tot beleid is geworden.

Voor de actuele problemen van de werkloosheid lijkt per saldo een ABI weinig soelaas te kunnen bieden. Onder invloed van een ABI zou wellicht het aanbod van arbeid verminderen en zich diversifiëren (deeltijd, aangepaste werktijden, duobanen e.d.). Bij de huidige schaarste aan arbeidsplaatsen is het natuurlijk zeer kwestieus of de vraag naar arbeid zich naar dit (vernieuwde) aanbod zal schikken. De noodzakelijke aanpassing van de vraag naar arbeid zal pas plaatsvinden als de economische situatie dat vereist, d.w.z. als er sprake is van krapte op de arbeidsmarkt. Voorlopig zal van een ABI wel weinig komen.

Verzorgersloon

Als inkomensgarantie met enige graad van ontkoppeling tussen arbeid en inkomen is een ABI te weinig specifiek in zijn doelstellingen en effecten om een gerichte functie te kunnen hebben voor het bestrijden van de huidige werkloosheid. Meer specifieke inkomensgaranties kunnen echter vanuit dit oogpunt wel functioneel zijn. Het verzorgersloon of ooi-vaarsregeling opteert voor (her)waardering van het verzorgend werk t.b.v. kinderen, maar beoogt tegelijkertijd de verzorgende ouder een zelfde economische onafhankelijkheid te geven als de buitenshuis werkende partner heeft. Dit zou b.v. te bereiken zijn door 1,5 miljoen (vooralsnog) vrouwen (maar in principe kan ook de man het verzorgersloon krijgen) een bescheiden loon op bijstandsniveau te geven van f. 18.000 (in prijzen van 1980). Daarmee zou een extra inkomensoverdracht van f. 21 mrd. gemoeid zijn 22). Op de macro-economische en inkomensverdelingsaspecten zullen we hier niet ingaan omdat grosso modo soortgelijke effecten zullen optreden als bij invoering van een ABI.

19) Idem, blz. 247. Berekeningen zijn uitgevoerd met het model SEC-MON-A, ontwikkeld door W. Driehuis.

20) C. A. de Kam en A. de Graaf, *Een basisinkomen voor iedereen: enkele budgettaire en verdelingseffecten*, pre-advies aan de WRR, Leiden, 1981, in: *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, blz. 250.

21) F. A. J. v.d. Bosch en C. Petersen, *De omvang van de verborgen werkloosheid in de WAO*, in: Van den Bosch en Petersen (red.), *Arbeidsongeschiktheid*, Deventer, 1981, blz. 111.

22) *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, blz. 211.

De centrale vraag is of er zich structurele ontwikkelingen voltrekken die ten gunste of ten ongunste van de verwezenlijking van het verzorgersloon zullen werken. Te bedenken is dat de omvang van het plan invoering op afzienbare tijd onmogelijk maakt. De vraag mag echter worden gesteld of een invoeringsmogelijkheid op lange termijn thans al onder ogen dient te worden gezien, zodat maatregelen kunnen worden genomen of nagelaten die dit lange-termijndoel zouden frustreren.

De huidige tendentie om tot allerlei vormen van herverdeling van arbeid over te gaan (deeltijdbanen, maar ook opties voor arbeidstijdverkorting) is in dit verband uiterst relevant. Gezien de omvang van het probleem van de werkloosheid en de beperkte mogelijkheden tot netto werkgelegenheidscreatie is herverdeling van arbeid in enige vorm een noodzakelijke en „wellicht” niet te stuiten ontwikkeling. Behalve de jeugdwerkloosheid die vooral demografische oorzaken heeft, spelen ook de sociaal-culturele ontwikkelingen ten aanzien van betaald werk door gehuwde vrouwen een belangrijke rol. De toeneming van ca. 200.000 mensjaren met het dubbele aantal personen tussen 1980 en 1990 23) wijst op de grote behoefte aan deeltijd bij vrouwen.

Deze ontwikkeling aan de aanbodkant is voor de toekomst wellicht langer van betekenis dan de demografisch bepaalde aanbodstijging, die na 1990 afneemt, hoewel de daaruit voortvloeiende jeugdwerkloosheid een nijpender sociaal probleem is. Vanwege de permanentie in de behoefte aan (deeltijd)banen zal de druk tot herverdeling van arbeid niet aflaten, gestuwd als hij wordt door de politieke invloed van een gepassioneerde minderheid. Algemene arbeidstijdverkorting kan daardoor onontkoombaar worden. De gevolgen in de inkomensfeer daarvan zullen echter ingrijpend zijn. Een programma van 2½% arbeidstijdverkorting per jaar gedurende vijf jaar zal het reëel beschikbaar loon (van de modale werknemer) met 0,9% per jaar doen verminderen onder voorwaarde dat geen verkorting van bedrijfstijd plaatsvindt 24); indien dat wel gebeurt moet men rekenen met een inkomensvermindering van 1,6% per jaar.

In de discussie wordt weinig acht geslagen op de noodzaak die voor gezinnen ontstaat om de inkomensdaling door arbeidstijdverkorting te compenseren door middel van betaald werk van andere gezinsleden. Arbeidsverkorting is dus een extra stimulans voor vrouwen om betaald werk te zoeken. Er hoeft dus weinig twijfel aan te bestaan dat vooralsnog de structurele ontwikkelingen de cultureel geïnspireerde optie van het verzorgingsloon zullen overheersen. Toch zijn er op structureel niveau tendenties in andere industrielanden die erop wijzen dat het beleid zich in de richting van verzorgersloon zal ontwikkelen.

Deze tendenties vinden hun grond in de te verwachten daling van de bevolkingsomvang. Indicator daarvoor is de netto reproductiefactor aan de hand waarvan de toekomstige toef afnemend van de bevolking signaleerd kan worden (bij respectievelijk waarden groter of kleiner dan 1). Voor de Duitse Bondsrepubliek geldt inmiddels een bedenkelijk lage waarde van 0,66 (1977), welke zelfs beneden die van de DDR blijft, een land dat zijn laagste waarde in 1974 registreerde (0,73, vergelijk Zweden 0,78; Frankrijk 0,90; VS 0,88; Nederland 0,78 in 1976. Rond 1966 lagen de waarden in deze landen ruim boven 1: Nederland 1,38; Duitsland 1,19) 25). Deze ontwikkeling heeft zowel in de DDR als in de Bondsrepubliek aanleiding gegeven tot een omvangrijk pakket aan beleidsmaatregelen, die — en dat geldt vooral voor de DDR — dicht in de buurt komen van een verzorgersloon.

Het DDR-pakket omvat: kinderbijslag, uitkering ineens bij geboorte (1.000 mark), kredietfaciliteiten bij huwelijksluiting en geboorte, zwangerschapsverlof met behoud van gemiddeld inkomen gedurende 26 weken, een z.g. babyjaar (bij tweede en volgende kinderen een jaar verlof met een uitkering op niveau van ziektegeld), extra uitkeringen indien geen crèches voorhanden zijn en voorts nog faciliteiten t.a.v. werktijden, vakanties, lastenvermindering in de sociale-zekerheidspremies, crèches, woningbemiddeling, huursubsidi-

dies e.d. Ook in de Bondsrepubliek kent het beleid elementen als „Mutterschaftsgeld”, faciliteiten voor één-oudergezinnen, naast acties (publiciteit) om de samenleving meer „gezinsgezind” te maken „Familie-jeder für jeden” 26).

Klaarblijkelijk is onder druk van noden en omstandigheden een gedifferentieerd pakket aan voorzieningen tot stand gekomen. De demografische en beleidsmatige ontwikkelingen in het buitenland kennende, ware het wenselijk en mogelijk om in ons land op dit punt „structuur” en „cultuur” op evenwichtiger wijze te combineren dan enkel hulpconstructies van afzonderlijke voorzieningen te bieden. Gezien het feit dat arbeidstijdverkorting de inkomenspositie verzwakt, zal lang niet voor iedere vrouw een geschikte baan zijn weggelegd. De intrinsieke betekenis van verzorgend werk en de dreigende demografische perspectieven zouden voldoende reden kunnen zijn om de economische onafhankelijkheid van de verzorgende ouder niet langer een illusie te laten zijn. Waar het groeiend aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt niet primair cultureel maar economisch bepaald zou zijn — i.c. bij de lagere inkomensgroepen —, ware vanuit huidige sociale-zekerheidsbestanddelen (kinderbijslag, AWB-uitkeringen) een startpunt te vinden om een beleid te ontwikkelen dat compenserend werkt voor betreffende inkomensderving en een matigende invloed heeft op de groei van het aanbod op de arbeidsmarkt.

Educatief verlof

Een derde vorm van inkomensgarantie die relevant is uit het oogpunt van werkgelegenheidsbeleid betreft het educatief verlof. Hierdoor kunnen immers (tijdelijk) arbeidsplaatsen worden vrijgemaakt terwijl de vrijgestelden tegelijkertijd een verbetering van hun arbeidsmarktpositie en wellicht ook van hun persoonlijk welzijn kunnen realiseren. Vanuit de veronderstelling dat de gehele bevolking van 35-jarigen een jaar educatief verlof geniet, kan worden berekend hoeveel premie hiervoor jaarlijks moet worden opgebracht. De totale beroepsbevolking in 1980 telde ca. 150.000 personen van 35 jaar of wel 114.000 mensjaren. Het gemiddelde looninkomen bedroeg per mensjaar f. 39.861. Om alle 35-jarigen een inkomen van 80% van hun loon te geven is derhalve een bedrag van f. 3,64 mrd. nodig. Dit vereist een premie per mensjaar van f. 800, wat neerkomt op een daling van 2% van het bruto inkomen 27). Daarbij is van de veronderstelling uitgegaan van 100% deelneming per jaargang. Naar gelang de deelneming lager is, is het aantal arbeidsplaatsen dat vrijkomt uiteraard ook minder. Een deelneming per jaargang van 50% is wellicht een wat realistischer schatting. De vereiste organisatie voor opleiding, training van ca. 75.000 personen zou uiteraard een aanzienlijke inspanning vergen. Vanuit een bescheiden begin zou dit voorzieningenniveau in de loop van enkele jaren kunnen worden bereikt.

Ook ten aanzien van het educatief verlof dient de vraag onder ogen te worden gezien of er „structureel” gunstige condities te bespeuren zijn die tot de verwezenlijking kunnen bijdragen. Recente ontwikkelingen rond het ziektegeld hebben wel aangetoond hoe gevoelig een lastenverzwaring in de sociaal-economische sfeer ligt. Of men voorts lastenverzwaring voor een indirect werkgelegenheidsdoel wil opbrengen is de vraag. Wel is in dit concept gemakkelijk te registreren of een vrijgekomen plaats (tijdelijk) beschikbaar komt voor een ander, i.c. een werkloze.

Een oplossing voor het probleem van de (directe) kosten die voortvloeien uit de inkomensgarantie, is ontwikkeld door

23) Zie SCP, op. cit.

24) Zie SER, op. cit.

25) Deutscher Bundestag, 8e Wahlperiode, Drucksache 8/3299 26.10.79, blz. 9; zie ook *Bundesanzeiger*, 28 maart 1980, nr. 62, blz. 7, omtrent prognoses van de Duitse bevolking, die van 61 miljoen (1978) bij de gegeven netto reproductiefactor in 1990 gedaald zou zijn tot 55 miljoen, in 2000 tot 52 miljoen en in 2010 tot 48 miljoen.

26) Zie voetnoot 25, stuk 8/3299, blz. 16.

27) *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, blz. 71-81.

Emmerij 28). Deze auteur stelt vast dat van de niet-actieven die van sociale-zekerheidsuitkeringen leven (duurzaam arbeidsongeschikten, werklozen en zieken) ongeveer 40% structureel werkloos is (1976). Deze groep waarvoor al sociale uitkeringen beschikbaar zijn zou succesievelijk binnen een programma van educatief verlof gebracht kunnen worden zonder dat voor inkomensderving gecompenseerd hoeft te worden; uiteraard zijn er wel de kosten van het educatief programma.

Naar gelang problemen van sociale instabiliteit voelbaarder worden bij structurele werkloosheid (jeugdwerkloosheid) zal de aandrang toenemen om naast werkgelegenheids- ook educatieve programma's te ontwikkelen. Voorts is een positieve factor voor dit denkbeeld dat er een ruime beschikbaarheid is van onderwijskrachten. Organisatorische en agogische aspecten lijken evenwel in hoge mate het welslagen van een dergelijk programma te bepalen. Daarmee bestaat nog slechts beperkte ervaring.

Besluit

De verkenning van de mogelijkheden convergentie te bewerkstelligen van structurele ontwikkelingen en culturele

vernieuwingen, heeft de aandacht gevestigd op potenties die tot nu toe niet benut zijn. De mogelijkheden om netto werkgelegenheid te scheppen in de marktsector en met name in de industrie worden overschat vanwege te hoge verwachtingen die men op dit punt koestert ten aanzien van een internationaal geïntegreerd deel van de industrie.

Consumptiebeleid kan een reële bijdrage leveren door werkgelegenheid en versoering te helpen verzoenen. Herverdeling van betaald werk door arbeidstijdverkorting zal zowel voor de inkomensverdeling als in sociaal-cultureel opzicht aanzienlijke nadelen met zich brengen. Verdeling van werk zal ook moeten plaatsvinden in relatie tot andere aspiraties, zoals ten aanzien van onderwijs en herscholing, alsook met betrekking tot de maatschappelijke betekenis van verzorgend werk. De instrumentele mogelijkheden daartoe zijn al ten dele beschikbaar en kunnen verder worden ontwikkeld.

H. A. van Stiphout

---

28) L. Emmerij, Paid leave as a positive-sum-game solution to unemployment and other societal problems, lezing voor het seminar Innovation and creation of new jobs, georganiseerd door Ass. Futuribles International, te Salines royales d'Arc et Senans, Doubs, France, 1981.